

Юрій Святець

Соціально-економічний стан селянського господарства Правобережної України протягом 1922–1923 рр.

Матеріали щорічних вибірових переписів селянських господарств УСРР як масові джерела містять неабиякий масив даних щодо закономірностей та специфіки аграрного сектору економіки республіки в роки непу. Історики неодноразово зверталися до використання цих даних переважно як до ілюстративного матеріалу до окремих аспектів аграрної історії тих часів. Комплексний аналіз названого статистичного масиву здійснив В. В. Калініченко [5; 6], професор Харківського національного університету ім. В. Каразіна. Вчений досліджував стан селянського господарства радянської України традиційними описовими методами. Вивчення стану та розвитку цієї сфери економіки історик здійснював використовуючи усталену ще з 20-х рр. XX ст. схему районування УСРР на чотири регіони – Полісся, Лівобережжя, Правобережжя та Степ. Грунтовний аналіз матеріалів вибірових переписів дозволив харківському досліднику з'ясувати основні тенденції розвитку українського селянського господарства в умовах нової економічної політики. Між тим залишилося чимало відкритих питань, на які не можливо було відповісти, застосовуючи той методологічний апарат. Можна стисло назвати невирішені проблеми аграрної історії непу, а вони й по сей день навіть не артикульовані в українській історіографії, якщо судити за гранд-нарративом «Історія українського селянства» [4], виданим 2006 р. під грифом Інституту історії України НАН України. Зокрема, автори не дали відповіді на питання, якими об'єктивними факторами зумовлювався розвиток селянського господарства радянської України у 20-х рр. XX ст.; що спричиняло інертність селянства у виконанні податкових зобов'язань та стримувало його участь як агента ринкової економіки; які економічні чинники попри державні програми гальмували застосування хліборобами розвинутих технологій; які об'єктивні закономірності спричиняли декапіталізацію (читай, погіршення якості засобів виробництва) аграрного сектору економіки та ін.

Пошук відповідей на подібні питання пов'язаний з аналізом макро- та макроекономічних процесів, які зовсім не очевидні й не проявляють себе при застосуванні традиційного для історії арсеналу методів. Взаємопов'язаність селянського господарства як відкритої системи з непритаманними їй зовнішніми факторами. Не зважаючи на

свої розміри ця соціально-економічна система була, як ми покажемо далі, доволі чутливою до зміни зовнішніх умов. Період з 1922 по 1926 рр. вирізнявся, як про це вже йшлося у першому розділі, колосальним розмахом системних перетворень у державі від зміни територіально-адміністративного поділу до реформування грошової чи податкової системи. Саме тому, на наш погляд, вивчаючи історію селянського господарства названого періоду потрібно йти не від штучних зовнішніх схем (наприклад, компартійно-державних рішень чи ідей районування або кооперування), а аналізуючи життя цієї системи ніби із середини як організму, що має свободу рухів рівно на стільки, на скільки йому це дозволяє довкілля. Вивчення селянського епістолярію 20-х рр. XX ст. дає підстави говорити про те, що більшовицька влада, на жаль, проголошуючи симпатичні для «плебсу» гасла, насправді була далекою від насущних потреб рядового хлібороба. Рамки даного дослідження не дозволяють нам викласти результати контент-аналізу листів українських селян, але історія щоденності села, яка проступає у цьому масовому і водночас унікальному джерелі, спонукала до формулювання проблеми присутності влади та економіки в українському селі в роки непу [1–3; 7–9].

Насамперед йдеться про те, чи забезпечувала радянська влада стабільний поступ аграрного виробництва і як при цьому враховувалися інтереси окремого хлібороба, що прагнув добробуту свого господарства у перспективі. Об'єктивно існує протиріччя між глобальною метою системи в цілому та завданнями її складників. Інакше кажучи, влада ставила за мету одержати від села якомога більші запаси сільгосппродуктів, особливо тих, які можна було експортувати задля індустріалізації, формування золотовалютних резервів, а, ширше кажучи, з метою створення національного багатства. Але діалектична проблема полягала, з одного боку, в тому, як можна було створити загальне багатство зменшуючи багатство кожного, а, з іншого, чи коректно було заохочувати неефективного власника за рахунок успішного господаря. Основна дилема стосунків між владою та громадянським суспільством полягає у балансуванні інтересів щодо того як, з боку одного агента, вилучити й поділити, а, з позицій іншого, – створити й примножити. Очевидно, що перший сценарій є похідним від першого. Тому, логіка накопичення загального багатства мала б ґрунтуватися на створенні ефективних умов для стабільного консолідованого розвитку суб'єктів виробництва та добробуту кожного члена суспільства, у реалізації принципу *multum, non multa*.

У цьому розділі ми з'ясуємо, на скільки єдиною була система господарювання в селі Правобережної України в умовах непу; чи мала

вона тренд еволюції; які латентні фактори визначали динаміку аграрного сектору в названий період. Для реалізації цих завдань застосовані методи багатовимірного статистичного аналізу. За допомогою кластерного аналізу, дескриптивної статистики та компаративного принципу побудована динамічна аграрна типологія округів УСРР за даними весняних вибіркового переписів 1922–1926 рр. З метою виявлення неясних чинників, які насправді формували особливості розвитку селянського господарства в регіонах республіки та в різні господарчі роки, застосовано метод головних компонентів, який дозволяє пояснити причини узгодженого коливання значень різних соціально-економічних показників. Цей метод корисний для нашого дослідження ще й тим, що дозволяє без втрати інформації про якість системи (селянське господарство) зменшити пізнавальний простір з неосяжної кількості показників до поміркованого числа факторів, які не просто констатують стан, а викристалізують загальні тенденції розвитку. Характер розвитку кожного досліджуваного об'єкта можна позначити у системі координат цих головних факторів точками, які сукупно описують траєкторію (поверхню) руху, тобто не тільки історію, а й перспективу функціонування. Форма такої поверхні може дати уявлення про врівноваженість системи або узгодженість руху її складників. Іншими словами, названий комплекс методів у нашому випадку дає можливість об'єктивно оцінити і наочно продемонструвати результати впливу на селянське господарство комплексу урядових заходів у роки нової економічної політики. Дана модель враховує велику множину взаємозв'язків селянського господарства з природними, політичними, економічними та соціальними процесами в країні, що складно забезпечити у традиційний спосіб в історичному дослідженні.

Застосування алгоритму послідовної ієрархічної агломерації методом Ворда (Ward's method) на відстанях Евкліда у багатовимірному просторі ознак дозволило визначити множину округів, що охоплюють Правобережну Україну.

Протягом 1922–1923 рр. у цьому регіоні реєструвалося мінімальне економічне навантаження селян робочого віку поколіннями дітей та прабатьків. Це стало наслідком нечисленних родин – в середньому 442 особи в розрахунку на 100 дворів, з яких майже половину складали члени родин робочого віку. З такою тенденцією узгоджується й низький природний приріст (3,51 %) селянства, спричинений дуже високим (25,00 %) рівнем смертності та високим (28,51 %) рівнем народжуваності. Загальний коефіцієнт фертильності (113,71 %) був нижчим за загальноукраїнське значення (117,10 %). Загальний коефіцієнт смертності немовлят (309 %) перевищував

загальноукраїнський рівень (273 ‰). Найбільше помирали немовлята в Одеському (422 ‰), Балтському (387 ‰), Єлисаветградському (377 ‰), Олександрійському (365 ‰), Первомайському (351 ‰), Гайсинському (330 ‰) та Черкаському (309 ‰) округах. Для цього регіону слушною є гіпотеза щодо старіння селянського населення, спричиненого втратами покоління батьків унаслідок трагічних подій протягом попереднього десятиліття на цій території та голоду 1921–1922 рр. І справді, 3,75 ‰ господарств правобережжя зазнали втрат серед членів родин. Зокрема в Одеському окрузі протягом 1922/23 господарського року кількість таких дворів становила 11,72 ‰, в Олександрійському – 8,03 ‰, Єлисаветградському – 6,48 ‰, Черкаському – 5,86 ‰, що перевищувало загальний регіональний рівень. З цієї причини у кожній тисячі селян протягом року було втрачено щонайменше 11 осіб, з яких 4–5 дітей віком до 16 років. Надзвичайно високі втрати селянського населення, спричинені голодом, зафіксовані в Одеському окрузі (37,15 ‰) при загальному рівні смертності у 41,83 ‰. Третину цих втрат склали діти (13,79 ‰). У декількох округах рівень втрат селянства внаслідок голоду був дуже високим. Йдеться про Олександрійський (23,08 ‰), Єлисаветградський (19,07 ‰) та Черкаський (15,85 ‰) округа. Причому, втрати покоління дітей у цих чотирьох округах становили від третини до половини вказаних значень. Ці процеси спричинили не тільки невеликі середньогосподарські розміри сімей, але й нижчу, порівняно з Поліссям та Лівобережжям, густоту селян (184 особи) у розрахунку на одиницю площі польового посіву (100 дес.). Щоправда, тут слід пам'ятати про природну багатоземельність регіону, оскільки до Правобережжя потрапили такі степові округи, як Одеський, Єлисаветградський, Олександрійський та Черкаський. Водночас, неабияка питома вага осіб робочого віку означала не набагато менше, ніж у Лівобережному Лісостепу, навантаження посівних площ населенням робочого віку. В цілому це означає, що забезпечення посівними площами правобережного селянства не набагато перевищувало рівень цього показника у Лівобережжі. Надлишок робочої сили в господарствах спричинив найвищі в Україні обсяги наймання робітників. У пересічному господарстві з наймитами працювало по дві додаткові особи. За такої структури населення слід очікувати найвищу трудоінтенсивність селянського господарства саме в цьому регіоні. Перевіримо цю гіпотезу.

Таке припущення почасти підтверджується тим, що кожне четверте (26,31 ‰) господарство обробляло землю без власного реманенту, а майже половині (49,98 ‰) дворів бракувало робочої худоби. Отже, селяни регіону змушені були організовувати власне господарство так, щоб і робочі руки задіяти й прогудуватися. Саме тому на

Правобережжі зареєстрована найменша питома вага господарств без польових посівів (1,90 %). У тих господарствах, які володіли сільгоспзнаряддями, засобів обробки землі сконцентровано чи не найбільше в УСРР – 198 одиниць у розрахунку на 100 дворів із реманентом, понад половину яких (113 од.) складали борони. Щоправда, таку кількість знарядь не можна визнати завеликою, оскільки у розрахунку на 100 дес. посівної площі насиченість реманентом у Правобережжі (45 од.) була порівняно гіршою, ніж у Поліссі (56 од.) чи Лівобережжі (47 од.). Зокрема, на 100 дес. посіву кількість борін (26 од.) у Лівобережжі та Правобережжі збігалася, густота плугів (14 од.) – меншою. Отже, селяни даного регіону відчували гостру потребу у засобах обробки землі. Водночас, правобережне селянство володіло не меншою кількістю транспортних засобів, ніж поліщуки. Причому, перевага виявляється не тільки в кількісному плані, але і в якісному – з 84 возів, які налічувалися у кожних 100 дворах з реманентом, 72 (85,71 %) були на залізному ходу, тоді як у Поліссі тільки 45 (53,57 %). Степові площі регіону зумовили порівняно вищу, ніж у Поліссі та Лівобережжі, питому вагу букерів (11 од.) та сівалок (6 од.). Отже, засоби обробки землі були типовими для землеробства, пов'язаного із швидким засіванням великих площ без глибокого заорювання та просапними культурами.

Середньогосподарська площа польових посівів у Правобережжі (2,67 дес.) дещо перевищувала поліське значення (2,25 дес.). Але посіви озимого жита (0,64 дес.) у пересічному господарстві регіону виявилися найменшими в УСРР. Це означало, що така культура займала ледве чверть (24,20 %) посівних площ. Водночас, майже шосту частину (15,24 %) відводилася під озиму пшеницю і тільки 5,17 % – для ярої. Важливо відзначити значну роль у посівному кліні ранніх ярих таких трудомістких просапних, як кукурудза (12,64 %), просо (8,92 %) та соняшник (3,58 %). Три названі культури охоплювали таку ж площу (25,14 %), як і озиме жито. Значно більше, ніж у Поліссі та Лівобережжі, польові площі засівали ячменем (13,83 %). А от овес (5,80 %) та гречка (3,55 %) не набули популярності в регіоні. Невеликою була й роль таких просапних рослин, як картопля (1,61 %), баштан та городні культури (1,58 %), цукровий буряк (0,51 %), інші та нерозподілені (1,52 %). Посіви льону (0,14 %) , конопель (0,11 %) та інших олійних (0,11 %) займали набагато меншу частку площ, ніж у Поліссі чи на Лівобережжі. Натомість певну увагу селяни приділяли посівам бобових – сочевиці (0,51 %), квасолі (0,51 %) та гороху (0,32 %). Ці культури мають не тільки фуражне значення, а й позитивно впливають на відновлення азоту в ґрунті, що важливо, враховуючи значну увагу селян регіону до посівів соняшнику, який надзвичайно виснажує землю. Кормову базу забезпечували посіви

однорічних (0,28 %) та багаторічних трав (0,21 %).

Пересічне господарство на польові роботи витрачало 48–98 днів. Структура польових посівів дозволяє з'ясувати, що понад 80 % бюджету часу рільництва селяни присвячували саме трудоінтенсивним (зерновим, просапним) культурам. Пересічне господарство 18–24 робочих дні поралося біля посівів кукурудзи, проса, соняшнику та полби. Інші просапні (картопля, цукровий та кормовий буряк, баштан та городина, інші та нерозподілені) культури потребували від 14 до 19 днів робіт. І це за невеликих посівних площ під ними. Для порівняння слід вказати, що на всі трудоємкі рослини пересічне господарство витрачало від 7 до 19 днів. Але найбільше трудоднів потребували посіви озимини – від 9 до 34 днів. Отже, підтверджується гіпотеза щодо високої трудоінтенсивності рослинництва на Правобережжі.

Майже чверть (23,12 %) господарств не використовували можливостей присадибних ділянок. Можливо це пояснюється тим, що більшість з них основну увагу приділяли саме польовим посівам, адже тільки неповних 2 % дворів регіону не засівали польових ділянок. При цьому присадибні ділянки правобережних селянських господарств (0,19 дес.) в середньому перевищували аналогічні площі в Поліссі (0,17 дес.) та на Лівобережжі (0,16 дес.).

Понад половину (найбільше серед регіонів) городніх посівів (53,37 %) займала картопля. Водночас, під городину відводилося трохи більше п'ятої частини (22,63 %) присадибних ділянок. Це найменша серед регіонів питома вага. Дещо більшу порівняно з Поліссям та Лівобережжям частку (17,50 %) садибно-городніх площ селяни Правобережжя засівали іншими польовими культурами. Льон (0,88 %) та коноплі (5,58 %) не відігравали важливої ролі. Певну частину городу засівали також тютюном (0,05 %). Отже, город також був здебільшого трудоінтенсивним.

Озимина на Правобережжі зазнала значного скорочення посівних площ внаслідок несприятливої погоди, що певною мірою спричинило масштабність голоду й смертності селян регіону. Так з посівів озимого жита вимерзла десята (10,63 %) частина площ, а з посівів озимої пшениці – п'ята (19,01 %) частина. Пересіяти ярими ці площі селянам вдалося лише на чверть.

Отже, рільництво Правобережжя характеризувалося, по-перше, значною питоною вагою озимих жита та пшениці, що може свідчити про ринкову спрямованість рослинництва; по-друге, великою роллю в складі ранніх ярих просапних культур, що може свідчити про трудоінтенсивний характер господарств; по-третє, вагомою часткою ячменю, який має фуражне й водночас ринкове значення. Отже, рільництво Правобережжя

можна охарактеризувати як ринково-орієнтоване трудоінтенсивне зернове господарство.

Середнє стадо Правобережжя було найменшим в УСРР. У пересічному господарстві регіону налічувалося тільки 5 голів різної худоби. Водночас зведене поголів'я не можна назвати нечисленним. За питомою вагою дорослої худоби (27,88 %) господарства регіону цілком співвідносилися з поліськими (28,05 %). А це означає, що невисока середньогосподарська густота худоби спричинена великою кількістю дрібних господарств.

У пересічному господарстві регіону з 5 голів домашнього гурту налічувалося 2 вівці. Майже третину поголів'я (31,79 %) складала велика рогата худоба. Але, враховуючи порівняну «нечисленність» пересічного домашнього стада, розміри череди ВРХ (160 голів у розрахунку на 100 дворів з худобою), виявилися найменшими серед регіонів УСРР. П'яту частину (19,65 %) домашнього стада формував табун, що забезпечувало пересічне господарство щонайменше одним конем. Найменшу частку правобережного стада складала свині (8,61 %), тобто на 100 дворів налічувалося тільки 43 голови цієї худоби.

Зведене поголів'я худоби засвідчує, що за споживанням кормів основною була велика рогата худоба (50,39 %) . Понад третина кормів витрачалася на годівлю коней (38,88 %). А відносно великий розмір отари потребував тільки 7,31 % фуражу. І тільки 3,41 % зведеного поголів'я складала свині. За попередніми оцінками скотарство Правобережжя мало переважно екстенсивний м'ясний характер.

Загалом розміри отари Правобережжя у зведеному поголів'ї виявилися найбільшими порівняно з іншими регіонами – тут сконцентрована майже третина (30,12 %) усіх овець. На 100 голів дорослого стада припадало тільки 57 ягнят. Тобто вівчарська галузь не була визначальною у регіоні. Але чотириразове перевищення розміру отари над поголів'ям свиней свідчить про трудоекстенсивність м'ясного тваринництва.

Характеризуючи специфіку велико-рогатого тваринництва слід зауважити, що двом з п'яти (41,15 %) господарств бракувало корів. Понад половину (55,02 %) гурту ВРХ складала корови (з них – 49 дійних), але середньогосподарське поголів'я корів було найменшим серед регіонів УСРР. Четверть череди (26,22 %) складала телята. Загалом на 100 дійних корів налічувалося 82 голови недійного стада. Це могло означати, що велико рогате скотарство регіону спеціалізувалося на відгодовуванні м'ясної худоби, оскільки частка молодняка та телят складала понад третину гурту. Певна увага селян до фуражних культур (кукурудза, ячмінь, сіяні трави, зелені корма) при обмежених площах вільних вигонів,

природних сінокосів тощо робив можливим саме м'ясо-молочний напрям як перехідну форму тваринництва від екстенсивного до інтенсивного.

У свинарстві поголів'я молодняка (підсвинків та свиней) удвічі перевищувало чисельність дорослого стада. Оскільки поголів'я підсвинків та поросят кількісно однакове, то це свідчить про екстенсивний тип свинарства.

Отже, тваринницька галузь Правобережжя навесні 1922 р. мала ознаки екстенсивної м'ясної спеціалізації.

Переважна частина табуна складалася з робочих коней. Причому їх було цілком достатньо для обробки посівних площ – на кожного з них припадало по 3,85 дес. засівів. О. В. Чайнов вказував, що один кінь може в середньому обслужити до 4 дес. посівних площ [10].

Птахівництво саме в Правобережжі можна визнати як найінтенсивніше, оскільки середнє поголів'я гусей виявилось найменшим (18 голів у розрахунку на 100 дворів з птицею). Питома вага гусей у пташиному поголів'ї коливалася від 1,09 % (Тульчинський округ) до 7,94 % (Бердичівський округ). При цьому, у кожному третьому дворі (36,08 %) не зареєстровано жодної голови домашньої птиці. Найкраще птахівництво було розвинуте в Бердичівському окрузі, де тільки 16,03 % дворів не мали птиці. У решті господарств зафіксоване найбільше в Правобережжі поголів'я (774 голів на 100 дворів з птицею). Понад половина дворів без птиці зареєстрована Олександрійському (53,40 %), Черкаському (57,93 %) та Одеському (59,36 %) округах. До того ж у двох з цих округів поголів'я птиці було найменшим – у Черкаському (46 голів на 10 дворів з птицею) та Олександрійському (50 голів). З 593 голів середньогосподарського гурту домашньої птиці налічувалося 557 курей (93,93 %).

Підсумовуючи результати аналізу можна окреслити такі основні риси селянського господарства Правобережної України у 1922–1923 рр.:

- 1) малий додатний приріст селянського населення через високу смертність внаслідок голоду;
- 2) мінімальне економічне навантаження спричинило надлишок робочої сили та більшу кількість наймитів у господарствах;
- 3) кількість та склад сільськогосподарських знарядь засвідчують спеціалізацію рільництва на інтенсивних культурах, переважно просапних;
- 4) структура польових посівів засвідчує інтенсивну (зерно-просапну спеціалізацію);
- 5) тваринництво відіграло підпорядковану рільництву роль й мало переважно м'ясну (екстенсивну) спеціалізацію;
- 6) птахівництво мало яскраво виражене інтенсивне значення.

Отже, селянське господарство Правобережжя протягом 1922–1923 рр. розвивалося як зерно-просапне м'ясне, тобто було інтенсивніше, ніж у Лівобережжі, й екстенсивніше, ніж у Поліссі.

1. Георгізов Г. М. Модифікація селянського менталітету за часів НЕПу // Укр. селянин: Зб. наук. пр. / Ред. кол.: С. В. Кульчицький (відп. ред.) та ін. – Черкаси: Черкас. держ. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2003. – Вип. 7. – С. 41–42.

2. Ибрагимова Д. Х. Аграрная политика государства в фокусе общественного мнения селян в начале 1920-х годов (опыт работы с программным обеспечением SPSS/PC+) // Круг идей: новое в исторической информатике: Тр. I конф. Ассоциации «История и компьютер» / Отв. ред.: Л. И. Бородин, В. С. Тяжелникова. – М.: Изд-во Моск. гор. объединения архивов, 1994. – С. 106–120.

3. Ибрагимова Д. Х. НЭП и Перестройка. Массовое сознание сельского населения в условиях перехода к рынку. – М.: Памятники ист. мысли, 1997. – 217 с.

4. Історія українського селянства: Нариси в 2-х т. / Ред. рада: В. М. Литвин (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2006. – Т. 2. – С. 20–44.

5. Калініченко В. В. Селянське господарство в доколгоспний період (1921–1929). – Х., 1991. – 131 с.

6. Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу. Історико-економічне дослідження. – Х.: Основа, 1997. – 400 с.

7. Святець Ю. А. Історія щоденності в селянській епістолярії періоду непу // Укр. селянин: Зб. наук. пр. / Редкол.: А. Г. Морозов (відп. ред.) та ін. – Черкаси: Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2006. – Вип. 10. – С. 152–156.

8. Святець Ю. А. «Дайте відповідь на наше питання!» Історія щоденності селянства Катеринославщини в епістолярії доби непу // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: Зб. наук. пр. / Редкол.: С. І. Світленко (відп. ред.) та ін. – Д.: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2005. – Вип. 3. – С. 221–235.

9. Селунская В. М. Опыт применения контент-анализа при изучении общественного сознания доколхозного крестьянства / В. М. Селунская, Т. П. Миронова // Перестройка в ист. науке и проблемы источниковедения и спец. ист. дисциплин. – К., 1990.

10. Чайнов А. В. Крестьянское хозяйство: Избр. пр. – М.: Экономика, 1989. – С. 328.